

**ОСОБЕНОСТИ НА КАТЕГОРИЯТА ЛИЦЕ
ПРИ МЕСТОИМЕНИЯТА И ПРИ ГЛАГОЛИТЕ С ОГЛЕД
НА ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНАТА ГРАМАТИКА**

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**CHARACTERISTICS OF THE CATEGORY OF PERSON
FOR PRONOUNS AND VERBS WITH REGARD
TO FUNCTIONAL-SEMANTIC GRAMMAR**

Milena Vidralska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The expression of personality in pronouns and verbs and the relationship between the two grammatical phenomena have been the subject of linguistic discussions over the years. Authors have commented both on the nature of the category inherent in the two classes of lexemes as well as on the relationship between the categories and its linguistic realization. An interesting question arising in the discussion is which of the two grammatical categories – the lexical-grammatical or the morphological – lies at the core of the functional-semantic field of personality.

Key words: personality, functional-semantic grammar, pronouns, verbs

Изразяването на персоналността при местоименията и глаголите, както и връзката между двете граматични явления са обект на лингвистични дискусии през годините. От една страна, се коментира каква е същността на категорията, присъща на двата различни класа лексеми, а от друга страна, какво е отношението помежду им и как се реализира то в езика.

Обект на изследването ни ще бъде връзката между категорията лице при местоименията и тази при глаголите. Задачите, които си поставяме, са да направим преглед на някои от по-важните и наложили се до момента в нашата граматика становища, свързани с релация-

та между местоименната и глаголната експликация на лингвистичното явление, и на тази основа да открием релевантната за настоящото състояние на езика ни формулировка, както и да се опитаме да предложим своята визия за ядрените средства, изразяващи персоналността, от гледна точка на функционално-семантичната граматика.

Персоналността като понятийна категория се оказва с комплициран статут, когато трябва да бъде дефинирана от позицията на граматичната ѝ реализация. При местоименията тя е с лексикално-граматичен характер, тъй като нито личните, нито притежателните прономинални форми притежават морфемни, сигнализиращи граматичното значение, но и двата типа лексеми ясно доказват наличието на лице. При глаголите персоналността е граматически маркирана чрез морфемите или липсата на такива (нулева морфема) при първо, второ и трето лице. Понятието персоналност има философско-логически характер, който трудно би бил рамкиран изцяло от граматическа гледна точка, защото остава под въпрос дали лицето означава човек, лице, носещо имплицитно идеята за персоналност, или означава лице, което е участник в комуникативния акт, или пък лице, което е вършител на действието (тук може да се коментира и същността на третоличните форми, които не се вписват в нито един от посочените критерии). През годините на езиковедски търсения не се достига до единно мнение по отношение на това коя част от понятийната категория на персоналността придобива граматически облик и кои са диференциалните признаци, разграничаващи понятието от езиковата категория персоналност.

Личните и донякъде притежателните местоимения като произлезли от тях, както и флексиите на глаголните форми в българския език са смятани за граматическите експликатори на понятието за персоналност. Разбира се, и по отношение на тяхното семантично съдържание има спор сред лингвистите, защото дефинициите на езиковите явления често остават размити.

Още в първите по-сериозни граматични трудове у нас е споменато отношението между лицето при глагола и това при местоименията: „Личните завършеци са бивши местоимена, които напомнят лично или показателно местоиме. Обърнали се в обликови принадлежности на глагола, срастнали се с основата му и значително се променили, или съвсем изчезнали“ (Попов 1941: 64 – 65). От посоченото проличава стремежът на езиковеда да постави основите на проучването на граматичната зависимост, но същевременно той не се задълбочава в изследването на отношенията помежду им.

В повечето езиковедски съчинения се споменава релацията между трите лица при личните местоимения и аналогичните с тях три форми за лице при глаголите, но разсъжденията на авторите не се задълбочават в посока към разясняване на същността на връзката между тях. Голяма част от лингвистите предполагат, че изконните персонални форми са тези на личните местоимения, и то на първо- и второличните (вж. Бенвенист 2009: 259 – 269; Илиева¹ 1999: 8 – 9), а впоследствие възможността за изразяване на персоналността заляга и във формата на глаголите, оформяйки морфологична категория. Според Ал. Теодоров-Балан „Лице означават с дума само местоимена, наречени лични...“ и „...глаголи, обаче не като дума, а със свои облици“ (Теодоров-Балан 1955: 132 – 133). Авторът уточнява също, че „Лицата у глаголи са същите както у лични местоимена“ (Теодоров-Балан 1958: 286 – 287), потвърждавайки местоимения произход на окончанията за лице при глагола.

Според П. Пашов категорията лице при глагола се опира на взаимовръзката между говорещото лице и глаголното лице, предварително дефинирани от автора. Той основава разсъжденията си на съвпадението или несъвпадението между глаголното лице (лицето, към което е отнесено действието или което е вършител на действието) и говорещото лице (лицето, което съобщава, изговаря глаголната форма) (вж. Пашов 2005: 122 – 123).

На различно мнение е Ив. Куцаров, който признава, че част от разсъжденията на П. Пашов са релевантни по отношение на коментираните граматични значения. Според Куцаров семантичното съдържание на морфологичната категория лице се „основава на отношението на глаголния субект (глаголното лице) към изказването“ (Куцаров 2007: 201), изградено върху привативната опозиция комуникатор ~ некомуникатор. Авторът прави детайлен обзор на дефинициите и разсъжденията около категорията персоналност² при глагола, както и тази при местоименията, като от разсъжденията му проличава заеманата от него позиция, че глаголното лице и говорещото лице не бива да бъдат противопоставяни помежду си, тъй като не тази референция стои в основата на семантичното съдържание на морфологичната категория финитност (пак там, с. 197). Според автора планът на съдържание на лексикално-граматичната категория лице при местоимения-

¹ К. Илиева прави подробен преглед на различните хипотези на индоевропейски изследователи по отношение на възникването на местоименните форми – в частност на личните местоимения (Илиева 1999).

² Като синонимни термини ще използваме *лице* и *персоналност*.

та се основава на способността им да се съгласуват със словоформите на морфологичната категория лице при глагола (пак там, с. 577), като семантичното съдържание на оформените три групи лексеми при прономиналните форми съответства на семантичното съдържание на грамемите от категорията лице при глагола (пак там, с. 577).

Забелязва се липсата на единно становище по отношение на взаимовръзката между двете граматични явления – какъв е планът на съдържание и кое е водещото при плана на изразяване на персоналността като семантична категория – местоименната форма или глаголната?

По наше мнение местоименната форма е водещата при т. нар. управление от синтактична гледна точка и затова даваме първостепенна граматична роля на местоименните форми с имплицитната за тях категория лице, а вторична, дублираща и експлицитна роля – на глаголните флексии. Ако използваме ясната структура, заложена в теорията на функционално-семантичната граматика, опираща се на ядро, в което попадат същинските средства за изразяване на категорията (А. В. Бондарко, Ив. Куцаров и др. лингвисти възлагат водеща позиция на морфологичните средства), ще възникнат сериозни колебания относно това коя от двете категории – лексикално-граматичната при местоименията или морфологичната при глаголите, трябва да бъде в центъра, т.е. да спада към ядрените средства. Наясно сме, че посочената от Бондарко и Куцаров подредба на граматичната мисъл има дългогодишен и утвърден в лингвистиката характер, но дори и самият Бондарко в последните години на езиковедските си търсения започва да се съмнява в категоричността на съжденията си. Имаме предвид примарната позиция, която се отрежда на морфологичните категории спрямо останалите (например лексикално-граматичните категории) за изразяване на дадено семантично съдържание. При положение че в рамките на ядрото и периферията се включват разнообразни средства за изразяване на граматичната категория³, то задължително ли е винаги морфологична категория да бъде в ядрото на функционално-семантичното поле, особено ако има съмнения, че нейният произход и реализацията ѝ са зависими от лексикално-граматична категория? Подобен въпрос ще възникне и за полето на генеричността, където експликатори са лексикално-граматичната категория род при същест-

³ Според нас по-скоро трябва да се говори за междинно положение между граматична и понятийна категория, защото невинаги се остава само в рамките на чисто граматичното изразяване, а влияние оказват и контекстът, изконното значение на лексемите и изреченската реализация.

вителините имена и морфологичната категория род при останалите категории думи, за които е присъща като характеристика.

уцаров в последните си разсъждения, посветени на теорията на функционално-семантичната граматика, прави изключително ценни изводи по отношение на структурата и принципите на теоретичното познание. Освен чисто прагматичните концепции, които обобщава, анализира и извежда в чист вид, той прави и промени на своите собствени предишни нагласи, потвърждаващи и нашите съмнения и предложения: „Според нас ядро на ФСК (функционално-семантична категория – бел. моя – М. В.) може да бъде и лексикално-граматична категория (такава като вида на глагола, рода при съществителните имена, лицето при личните местоимения и пр.)“, и допълва, че „и в тези случаи имаме предвид МК (морфологична категория – бел. моя – М. В.), която е аналог на съответната лексикално-граматична категория (в нашите примери итеративност ~ неитеративност при вида, род на прилагателните, лице на глагола)“ (Куцаров 2015: 174 – 175).

В по-ново време В. Сашева (вж. Сашева 2012) актуализира проблема с изразяване на персоналността от гледна точка на теорията за функционално-семантичните категории. Тя позиционира в ядрото на категорията глаголните форми и първо- и второличните местоимения за именителен падеж, а останалите местоименни форми, както и други неграматични средства препраща към периферията. С решението си да включи личните местоимения като ядрени средства, авторката се разграничава от по-старата позиция на Куцаров, който ги поставя в най-близките периферийни средства за изразяване на персоналността, но пък се доближава до постановката на Бондарко за възможността за споделено ядрено изразяване на дадено значение и от морфологична, и от лексикално-граматична категория (вж. Бондарко 1991).

Обглеждайки решенията на гореспоменатите автори и следвайки логиката на представените съждения, стигаме до становището, че функционално-семантичната категория персоналност има комплициран статут, базиран на компилацията от граматични и неграматични средства. Съзнаваме необходимостта от ясна дефиниция и разграничаване на ролите в експлициране на значението. Нямаме намерение да поставяме под съмнение решенията на цитираните автори, а само да предложим своята визия по дискутирания проблем.

По наше мнение същността на категорията лице се корени в участието или неучастието в комуникативния процес, което впоследствие рефлектира и при експлицирането на категорията в глаголните форми. Опозицията в категорията е комуникант ~ некомуникант (ко-

муникатор ~ некомуникатор по Ив. Куцаров; Г. Герджиков) с наличието на три грамеми – за 1, 2 и 3 лице, а семантичното съдържание на граматичното отношение се корени в отношението между говорещото лице и изказването.

Смятаме, че в ядрото на функционално-семантичната категория персоналност е лексикално-граматичната категория лице, чиито експлициращи са личните местоимения в именителен падеж. В най-близката периферия поставяме глаголните форми с присъщото им морфологично експлициране на семантиката. Аргументите в подкрепа на предложенията ни са свързани с това, че:

1. Категорията лице при глагола е с асемантичен характер, тъй като е съгласувателна. Поемайки информацията за персоналността, носена от местоименията, вербалните форми я експлицират чрез окончанията си. Когато говорим за съгласуване в изречението, основната връзка, която се коментира, е тази между подлога и сказуемото. В ГСБКЕ е уточнено, че „В предикативното словосъчетание сказуемото се съгласува по лице и число, понякога и по род с подлога“ (ГСБКЕ 1983: 39). Лицето при глагола се явява вторичен граматичен белег, съгласуван с лексикално-граматичната категория лице при местоименията, имащи подложна функция в изреченската структура. Езиковата ситуация е сходна с тази при съгласуването между съществително име в ролята на подлог и глаголна форма или комбинация от глагол и именна част, изпълняващи функцията на сказуемо. И в двата случая има съгласуване на сказуемото с рода и числото на съществителното име в подложна позиция. Факт е, че глаголят в българския език има способността да изразява лицето, вършител или изговарящо действието, без да е нужно то да бъде упоменато категорично, тъй като съществува морфема, означаваща това граматично значение, но е факт и също така, че в повечето случаи подложната позиция е изразена именно с лични местоимения или се възстановява по пътя на заместването им. При спреженията на глаголите за някои от граматичните значения са налице идентични форми за 2 и 3 лице, където единствено и само личното местоимение или контекстът могат да актуализират конкретното значение (например при формите за мин. св. вр., както и при тези за мин. несв. вр.). В подкрепа на нашите съждения е и формирането на безличните глаголни форми, които са назовани така поради невъзможността да бъде актуализиран чрез лично местоимение вършителят на действието. Ясно е и това, че в процеса на своята еволюция езикът се стреми към икономия и поради тази причина изразяването на персоналността

много често става само чрез вторичния маркер, т.е. чрез окончанието в глаголните форми.

2. Тъй като функционално-семантичната граматика се опира на сравнителния метод между системите на различни езици, за да се достигне до приемлив статут на изразяване на категорията, е нужно да бъде съпоставена с други лингвистични системи. В езици, различни от българския, глаголите невинаги притежават маркер за категорията лице и единственият начин то да бъде актуализирано в хода на комуникацията, е чрез личните местоимения (вж. Бенвенист 2009).

В подкрепа на съжденията ни са и уточненията, направени от Ил. Кръпова в една от статиите ѝ, свързана с категорията лице при глагола и съгласуването в рамките на изречението. Авторката се опира на мненията на Виноградов, че „глаголът има лице само като член на изречението“, и на Курилович, че „индоевропейските езици маркират граматическото лице само по причина на субординацията между глагола сказуемо и съществителното подлог“, но обобщава, че „Лицето обаче съвсем не е задължителен показател за „глаголност“, а и личното словоизменение на глагола в даден език невинаги гарантира наличието на предикативна връзка“ и „въпреки че личните флексии принадлежат на морфологията, тяхната селекция зависи изцяло от правилата на синтаксиса“, привеждайки примери от разсъжденията на Мешчанинов (Кръпова 2002: 98 – 99).

В хода на разсъжденията възникват допълнителни въпроси, свързани с това дали, когато има ясен граматичен маркер за лицето, глаголната форма може да бъде призната за ядрено средство за изразяване на персоналността, както и зависимостта от фреквентността на употреба на местоименните спрямо глаголните форми при изразяване на семантиката на персоналността. Тези въпроси са в процес на проучване от наша страна и ще бъдат обект на последващи разработки.

Изводите, които можем да направим на този етап на изследването си и които според нас следват разсъжденията ни и логиката на аргументите, са:

1. В ядрото на функционално-семантичната категория персоналност стои лексикално-граматичната категория лице с присъщите ѝ експликатори – личните местоимения.
2. Личните глаголни форми, както и притежателните местоимения са в най-близката периферия, застъпваща се с ядрото тогава, когато е ясно изразена семантиката за персоналност, без да се налага нейното актуализиране чрез контекста.

3. Основното семантично съдържание на понятийната категория лице е между говорещото лице и изказването. За да говорим за отношение между говорещото лице и глаголното лице, трябва да съществува минимум контекст, а това излиза извън рамките на морфологичното обглеждане.

ЛИТЕРАТУРА

- Бенвенист 2009:** Бенвенист, Ем. *Общая лингвистика*. [Benvenist, Em. *Obshhaya lingvistika*.] Москва: Книжный дом, 2009.
- Бондарко 1991:** Бондарко, А. В. *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*. [Bondarko, A. V. *Teoriya funktsionalnoj grammatiki. Personal'nost'. Zalogovost'*.] Санкт-Петербург: Наука, 1991.
- ГСБКЕ 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Синтаксис*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sintaksis.] София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- Илиева 1999:** Илиева, К. *Личните местоимения в балканските езици*. [Ilieva, K. *Lichnite mestoimeniya v balkanskite ezitsi*.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999.
- Кръпова 2002:** Кръпова, Ил. Категорията лице на глагола и предикативното съгласуване в съвременния български език. [Krapova, I. *Kategoriyata litse na glagola i predikativното saglasuvane v savremenniya balgarski ezik*.] // Съпоставително езикознание. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000, 98 – 123.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Куцаров 2015:** Куцаров, Ив. Към теорията за функционално-семантичните полета. [Kutsarov, Iv. *Kam teoriyata za funktsionalno-semantichnite poleta*.] // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, том 53, кн. 1, сб. А, 167 – 184.
- Пашов 2005:** Пашов, П. *Българска граматика*. [Pashov, P. *Balgarska gramatika*.] Пловдив: Хермес, 2005.
- Попов 1941:** Попов, Д. *Българска граматика*. [Popov, D. *Balgarska gramatika*.] София: Христо Г. Данов, 1941.
- Сашева 2012:** Сашева, В. За експликаторите на функционално-семантичната категория персоналност в българския език.

[Sasheva, V. Za eksplikatorite na funktsionalno-semantichnata kategoriya personalnost v balgarskiya ezik.] // Международна интернет конференция „Славянските етноси, езици и култури в съвременния свят“. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2012, 223 – 230.

Теодоров-Балан 1958: Теодоров-Балан, Ал. *Нова българска граматика за всякого*. [Teodorov-Balan, Al. Nova balgarska gramatika za vsyakogo.] София: БАН, 1958.